

Somogyvári Lajos

Egy amerikai fényképész Magyarországon. Harrison Forman látogatása 1960-ban

Bevezetés

1960. november 24. és december 5. között Harrison Forman, neves amerikai fényképész, világlátogató és újságíró 12 napot töltött Magyarországon. Forman többek között a *National Geographic*, a *Reader's Digest*, a *Cosmopolitan* vagy a *Life* magazinoknak dolgozott, képei megjelentek a *The New York Times* és a *London Times* hasábjain is, útikönyveket írt, híres Távolság-Kelet-szakértő volt. Az 1960-as év végén a fotográfus kelet-közép-európai körúton volt, Lengyelország és Csehszlovákia után érkezett Magyarországra, majd Bukarestbe repült, és Bulgáriában fejezte be zsúfolt programját, melynek során az öt szocialista országot kevesebb, mint két hónap alatt járta be.¹

Forman ittlétéről nem szólnak magyar nyelvű beszámolók, hazánkban készült képei ismeretlenek, jóllehet, ma már digitalizáltan bárki számára hozzáférhetőek a fotók és további, a készítésükhöz kapcsolódó információk is. Tanulmányom ezt az egyedülálló korpuszt felhasználva mutatja be, hogyan látta/láthatta Magyarországot egy amerikai látogató alig négy évvel a forradalom leverése után. A korban kivételesnek számító, színes képek lehetőséget nyújtanak a többségében fekete-fehér felvételeken alapuló, a hatvanas évek elejét meghatározó, valóságérzékelésünktől eltérő vizuális tapasztalat megragadására. Mindezen túl Harrison Forman feljegyzései, naplóiiban (noteszeiben) rögzített benyomásai szintén rendelkezésre állnak – rendkívül ritka helyzet ez, melynek köszönhetően az alkotói reflexiókat megismerve teremtheti meg a kutató a vizuális források értelmezési kereteit.²

Történeti–elméleti háttér

1960 ősze a Magyar Népköztársaság és az Egyesült Államok viszonyát tekintve a holtpontról való lassú, ellentmondásos elmozdulásként jellemezhető. Az 1956-os forradalom leverése után négy évvel a „magyarkérdés” még napirenden volt, és a Mindszenty-ügy szintén terhelt, egyben feszültté tette a kapcsolatokat,³ de a Kádár vezette delegáció már New Yorkba utazhatott az ENSZ 15. közgyűlésére, ahol a magyar vezető fel is szólalhatott.⁴ A hidegháborús nyomásgyakorlás részeként ugyanakkor az USA budapesti nagykövetségének munkatársai nem utazhattak szabadon Magyarországon 1960 és 1961 között, mozgásukban korlátozta őket a magyar Külügyminisztérium.⁵ Két évvel korábban Gyáros

1 Valamennyi információ innen származik: *Harrison Forman papers*, 1931–1974.

2 Reismann Marian fényképezési gyakorlatát hasonló szempontból elemeztem korábban: SOMOGYVÁRI 2014.

3 BORHI 2009. 362–367.

4 NAGY 2020. 279–281.

5 BORHI 2009. 351., 369.

László kormányzóvivő kémkedéssel vádolta Daniel Sprecher amerikai diplomatát, aki egy TSZ-ben dolgozó paraszttal beszélgetett a Kiskunhalasra vezető út mentén.⁶

Miért fontosak mindezek a képek elemzéséhez? Az országba látogató, kevés amerikai állampolgár általában felvette a kapcsolatot a követséggel, s mivel ők szabadabban utazhattak (a diplomatákhoz képest, a „szabadabban” kifejezés természetesen relatív), az USA-hivatalnokok számára értékes információk megszerzésében fontos szerepet kaphattak.⁷ Harrison Forman Magyarországra vonatkozó jegyzetfüzetének utolsó előtti lapján a következő bejegyzés szerepel: „Dec. 5. Carried over 3 rolls. TED TANEN, Amer. Leg.”⁸ A rövid szöveg alapján feltehetően három (film)tekercset adott át Forman az utolsó itt töltött napján Ted Tanen követségi munkatársnak, több információ azonban nincs arról, hogy mik lehettek ennek az okai, illetve mi lett a fényképek további sorsa (és azt sem tudjuk, hogy mi lehetett a képeken). Tanen egyébként két jelentést állított össze ebben az évben az USA Külügyminisztériumának a magyarországi kollektivizálásokról, részben személyes beszélgetésekre alapozva⁹ – Forman képanyagában és feljegyzéseiben pedig szintén hangsúlyos szerepet foglal el egy termelőszövetkezetben tett látogatása (erről a későbbiekben még részletesebben szó lesz). A fentiek alapján lehetséges, hogy a képek készítésében, az úticélok kiválasztásában többfajta intenció is szerepet játszott, a követségi igényektől a fogadó szervek által felajánlott opciókon keresztül a fotós személyes érdeklődéséig.

Peter Burke mára klasszikussá vált munkájában a fényképet a szemtanú látószögén keresztül (*eyewitnessing*) rögzített, történeti kordokumentumként elemezte,¹⁰ jelen esetben ezt csak megerősíti, hogy az országon belüli utazások, a fotózás két szinten is dokumentációként szolgálhatott; egyrészt a széles nyilvánosság számára a nyugati világban, másrészt akár az amerikai adminisztráció számára is, bizalmas forrásként. Természetesen ez utóbbi szempont csak feltételezés, de a vasfüggöny mögül érkező fotográfus anyaga mindenképpen érdekes lehetett az USA-ban vagy Nyugat-Európában. Ne feledjük, 1960-ban több kivégzés is volt még az 1956-os forradalom miatt Magyarországon, és kevés kapitalista országból érkező látogató tájékoztathatta a külföldet az ország mindennapjairól. Burke mellett a másik fontos teoretikus hozzájárulást Inés Dussel oktatástörténész írása jelentette saját munkámhoz, aki a fényképek társadalomtörténeti felhasználásakor fontosnak tartja az elemzés korlátainak tudatosítását is. A képek készítésének folyamata, a technikai körülmények, a fotózás konstruált jellege mind-mind befolyásolja a későbbi értelmezést, megkérdőjelezve a vizuális termék objektív igazságként való automatikus elfogadását.¹¹

Harrison Forman hagyatéka különlegesen alkalmas az előbbiekben említett, elméleti megfontolások hasznosítására: a fényképek mellett a feljegyzések, a képekhez fűzött kommentárok szintén elérhetőek online, így több perspektívából vizsgálható a következő

6 A kormány szóvivőjének sajtókonferenciája. *Szolnok Megyei Néplap*, 1958. szeptember 14. 2.

7 Lásd például egy amerikai mezőgazdasági szakember hivatalos látogatását 1960 nyarán, aki beszámolt az állami gazdaságokban szerzett tapasztalatairól a követségen, Edwin Crowley másodtitkárnak: NARA 864.20, Hungarian Crop..., 1960. A külföldiek látogatása rendszerint felkeltette az állambiztonság érdeklődését is (egy fotós esetében talán még inkább), de ezek a források egyelőre nem kerültek elő, ezért nem tudtam ilyen dokumentumokat felhasználni munkámban.

8 NARA 864.20, Collective Farm..., 1960; NARA 864.20, Collectivization..., 1960.

9 Diary #53, November, 1960 (Hungary).

10 BURKE 2001.

11 DUSSEL 2013.

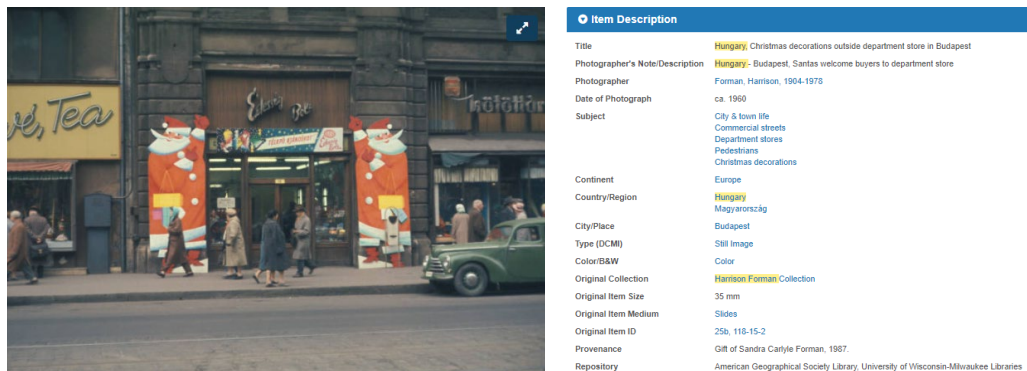
fejezetben ismertetésre kerülő forrásanyag. A következő kutatási kérdések indították el vizsgálatomat:

1. Mi érdekelte Harrison Forman amerikai fényképészt 1960 végén Magyarországon?
2. Milyen jellemző vizuális reprezentációi voltak a látogatásnak?
3. Hogyan „fordította le” az általa tapasztaltakat saját magának és megbízói számára Forman?

Kettős transzformációról van szó, hiszen a képek és a szövegek egyaránt megmutatják, hogy mit jelentett az amerikaiak mindez, mi az, amit érdemes volt látnia (*spectacle worth seeing*)¹² és rögzítenie, és milyen információtartalommal bírtak számára a látható és tudható dolgok. Több megszorítással érdemes mindezt kezelni, hiszen a hidegháborús látószög, a saját igények és az engedélyezett lehetőségek egyaránt behatárolták a fényképezhető dolgok körét.

A forrásanyag

Harrison Forman 1978-as halála után a fényképész felvételei és a negatívak a Kodak vállalatához kerültek, majd a hatalmas fotógyűjteményt 1987-ben az Amerikai Földrajzi Társaság (*American Geographical Society, AGS*) könyvtárának adományozták, amelynek a University of Wisconsin–Milwaukee Libraries ad otthont (Forman szintén ezen az egyetemen végzett 1929-ben).¹³ A képek az alábbi honlapon szabadon kutathatók, jelenleg több mint 64 000, Forman munkásságához tartozó kép kereshető itt, földrajzi és tematikai bontásokban: <https://uwm.edu/lib-collections/>.¹⁴ Valamennyi fotóhoz társul egy bővebb leírás: cím, a fényképész jegyzetei, kulcsszavak, lokáció, technikai részletek, a digitalizálás dátuma és azonosítója stb., ahogyan azt az első kép példáján is láthatjuk.

1. kép – Fénykép és leírás a Harrison Forman Collection gyűjteményében

Az összetett keresés eredményeként („Harrison Forman” AND Hungary) a hibás találatok kiszűrése után 450 találat maradt, vagyis ennyi Magyarországon készült kép jelenti az elemzés alapját. A fotók egy része tradicionális utazási kép/hungarikum (népviselet, paprika-fűzér, Duna-kanyar, turistalátványosságok, múzeumok), továbbá sok felvétel ké-

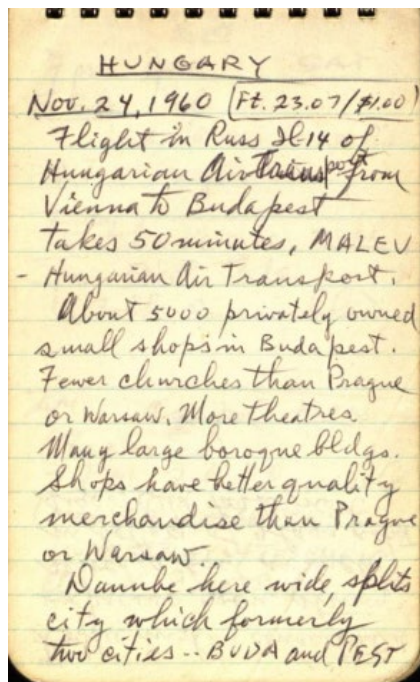
12 DUSSEL 2013. 29.

13 MATUSIAK 2016.

14 Letöltés ideje: [2021.12.04.].

szült színészekről, előadás előtt és után a backstage-ben (46 kép), ami Forman érdeklődését tükrözi. A színházi előadásokról számos feljegyzés található a noteszében is. Valamennyi utazását hasonló naplók (diaries) dokumentálta a fényképész, mindegyik digitalizálva lett, ami összesen 62 darab noteszt jelent. Az 53. számú notesz 1960 novemberéből származik, 29 lapon rögzítve a fotós hazánkban szerzett benyomásait. Ez jelenti a vizsgálat másik fontos anyagát. Forman Bécsből érkezett a Malév gépén, Budapestről írt első jegyzeteiben Varsóval és Prágával hasonlította össze a magyar fővárost; kevesebb templom, de jobb áruellátás („több mint 5000 magántulajdonban lévő bolt” – újságíróként szorgalmasan gyűjtötte a fotós a 2. képen láthatóhoz hasonló adatokat).

A fényképek közül a társadalomtörténeti vonatkozásokkal rendelkezők közül választok ki néhányat, bemutatva a hasonló vizsgálatokban rejlő lehetőségeket: elsőként egy termelőszövetkezetbe látogatunk el, majd az egyik fő motívum, a régi és az új találkozása következik városfotókon keresztül, a példák sorát pedig szurkoló fiatalok zárják.

2. kép – A Magyarországról szóló notesz első oldala

A pettendi Petőfi Termelőszövetkezetben¹⁵

Pettend puszta Kápolnásnyékhez tartozik, itt tett látogatást a Petőfi Termelőszövetkezetben Forman, amiről 8 oldalnyi leírás tanúskodik a 29 lapos jegyzetfüzetben. A 43 mezőgazdasági (a gyűjteményben *farm*, *collective farm* kulcsszavakkal ellátott) fotó is feltehetően mind itt készült. Számos név feljegyzésre került a noteszben, köztük a Pátzay-családé, akik a TSZ-ben dolgoztak, illetve Baranyai István elnöké; de a fényképész a munkaegység fogalmára, az állat- és földállományra éppúgy kíváncsi volt, mint a tagság jövedelmi viszonyaira vagy a gépesítettség mértékére. Vérbeli újságíróként mindent adatolt: például az évi átlag 400 munkaegységért és 20 000 forintos bevételért heti 56 órát kellett dolgozni, persze nem egyenletes eloszlásban. Nem tudni, ki szervezte le a TSZ-látogatást, mindenesetre Pettend nem számított „kirakat-gazdaságnak”. Két évvel korábban az amerikai nagykövetség munkatársait egy ilyen helyre, a hírekben gyakran szereplő, kisbéri Virágzó Termelőszövetkezetbe vitte a magyar Külügyminisztérium, ahol a kollektivizálás előnyeit igyekeztek bemutatni a külföldieknek.¹⁶ A pettendi Petőfi-ről viszont nem nagyon lehetett olvasni az újságokban sem akkor, sem később, a fotók alapján is egy átlagos „üzemegység” képe bontakozik ki.

¹⁵ Korábbi kutatásaimban a kollektivizálással kapcsolatban áttekintettem a budapesti USA-nagykövetség jelentéseit, melyeket szintén felhasználok az elemzés során, ahogyan ezt már a történeti-elméleti háttér felvázolásakor is tettem.

¹⁶ NARA 864.20, Visit..., 1958.

3. kép – A káposzta betakarítása

A harmadik kép egy sorozat része: hét felvétel rögzítette a káposzta betakarítását. Valószínűleg egyik fotó sem beállított – egy korábbi fényképen például az előtérben lévő kislány még háttal állva segített a felnőtteknek, ám itt már észrevette a fényképészt és szembefordult vele. Néhány fontos dolog rögtön megállapítható a fotó kapcsán: a munkaigényes szántóföldi kertészkedéshez tartozó tevékenységeket valamennyi családtag bevonásával végezték a TSZ-ben, itt például jellegzetes női elfoglaltságot láthatunk. A káposztatermesztés már régtől fogva a piacra termelés egyik fő, nyereséges ága volt a hazai parasztságnál,¹⁷ a főváros közelsége, a jó infrastrukturális helyzet szintén elősegíthette a pettendi földek kihasználását. A betakarítás és a többi mezőgazdasági kép a tradicionális életforma továbbéléséről tanúskodik: traktor és egyéb gép csak elvétve szerepel, lófogatot annál többet láthatunk, általános a népviselet (igaz, itt a kislány már melegítőben van, megmutatva a „kivetkőzés” ismert néprajzi jelenségét, a modern városi életforma terjedését).

A legérdekesebb az lehet itt, ami hiányzik a képek keletkezése kapcsán, amiről nem tudunk: nagyon hangsúlyosan szerepel a noteszben a TSZ-látogatás, de nem ismerjük meg a körülményeket. Forman érdeklődött ennyire a kollektivizálás folyamatát 1960 végére lassan befejező, magyar mezőgazdaság iránt vagy megbízást teljesített, esetleg a fogadó fél akarta bemutatni a közönsben végzett munka előnyeit? Ha ez utóbbi igaz, akkor miért nem egy „minta-TSZ-be” vitték látogatásra a nyugati fényképészt? Ki és hogyan szervezte meg a Pettend pusztai vizitet? Ne feledjük, két évvel korábban még kémkedéssel vádoltak hasonló kérdezősködés, információszerzés után egy amerikai állampolgárt, és 1960-ban sem mozoghattak szabadon a budapesti USA-nagykövetség munkatársai az országban. Ehhez képest Forman sok mindent megtudhatott a termelészövezetek helyzetéről (bár kérdés, hogy mennyire kozmetikázott adatokat kapott), mindenféle következmény nélkül.

¹⁷ PALÁDI 2001. 477.

Legalábbis nem maradt semmi nyoma ennek és az előkészítés esetleges nehézségeinek sem az amerikai, sem a magyar oldalon. A szokatlan helyzetet mindenesetre a jelenlegi adatok alapján nem lehet megmagyarázni.

Régi és új között

A Forman-kollekció magyarországi képeinek egyik kulcsmotívuma az átmenetről és ket-
tősségről tanúskodik: számos bizonyíték szól amellett, hogy a magyar társadalom civi-
lizációs fordulata a hatvanas évek végére, a hetvenes évek elejére teljesedett ki, alapvetően
átalakítva a hétköznapi életet a komfort, a tömegkommunikáció, a motorizáció színterein.¹⁸
A fényképeken még csak a fordulat kezdete figyelhető meg, hiszen bár a modernizáció és
a hagyomány egyszerre van jelen, a „régiség” még jóval hangsúlyosabb. Főváros és vidék
eltérő fázisban volt ebben a tekintetben, amit egyaránt megfigyelhetünk a viseletben, a
közlekedési eszközökben, az automobilizáció mértékében vagy akár az életmód vizuális
jeleiben (háztartási eszközök, fogyasztás, boltok). Az amerikai fotós több látogatást tett
Budapesten kívül, ami igen fontos tény, hiszen a vidéki Magyarországról kevés olyan jó
minőségű, színes kép készült ekkoriban, mint amelyeket a gyűjteményben találhatunk
(Forman járt Kápolnásnyék–Pettend-pusztán, Dömsödön, Veszprémben, Sztálinvárosban
és Esztergomban is).

Két példával szemléltetem mindezt: elsőként egy történelmi város utcaképé-
vel (Esztergom), majd egy jellegzetes szocialista iparváros mindennapi látványával
(Sztálinváros). Több szempontból is látni fogjuk, hogy a negyedik és ötödik kép magába
sűríti a korabeli Magyarország fejlődésének ellentmondásosságát.

4. kép – Esztergomi utcakép

¹⁸ VALUCH 2013. 8.

A negyedik kép polgári (vagy Erdei Ferenc terminológiájával élve: parasztpolgári), kisvárosi jellege magáért beszél: a macskaköves utcák,¹⁹ a csemegebolt, a közösségi élet centrumaként funkcionáló kocsmá, a jobb szélén felbukkanó autó és közlekedési jelzés, a sok járókelő, mind-mind hozzájárul ehhez a benyomáshoz. Az öltözködés árulkodó az átmenetiséget, korszakváltást tekintve: az ötvenes évekre jellemző, uniformizált, a munkássághoz kötődő lódenkabátot, micisapkát éppúgy látunk, mint a hatvanas években divatba jövő, ekkoriban még hiánycikknek számító bőrkabátot vagy inkább a polgári életstílus kellékéül szolgáló kalapot, a csizmás ember pedig a falusi férfiakat reprezentálja.²⁰ A fotó, mely szintén egy sorozat darabja, a hétköznapiok történetéhez értékes adalékokat nyújtó pillanatképek (*snapshot*) típusába tartozik.²¹ Egy másik, elmosódott utcafénykép alapján úgy tűnik, hogy Forman gépkocsiból, menet közben készítette a felvételeit, ennek okát azonban nem tudjuk.

Esztergom 44 képpel szerepel a gyűjteményben (főleg a Bazilika és a múzeum révén), tehát kedvelt témája volt a fényképésznek, de nem feltétlenül turistalátványosságként. Forman noteszében a várossal kapcsolatos, első megjegyzése szerint a Bazilika (kétszóval pontosítja ezt a fotós: egy várkastély) volt Mindszenty bíboros lakhelye, egészen az amerikai nagykövetségre való meneküléséig.²² A volt esztergomi bíboros ügye ekkoriban az egyik döntő forrása volt a két állam (az Amerikai Egyesült Államok és a Magyar Népköztársaság) közti feszültségnek. Forman teljesen más szemmel tekinthetett tehát Esztergomra, és lehetséges, hogy ide is megbízásból utazott (ez persze nem zárja ki a fotós saját érdeklődését sem a város iránt).

Egy újabb nézőpontot behozva (a történész és a fényképész szemszöge után) koncentráljunk a negyedik kép bal oldalát elfoglaló italboltra és falatozóra! A *Hordó* nevet viselő, ma már nem létező intézményt²³ lírai visszaemlékezések formájában örökölte meg a költő, író és festő Czifrok Ferenc utóbbi években megjelent novelláiban:

„Nagyapám az 50-es–60-as években már a *Hordó* italbolt vezetője volt, miután saját Lőrinc utcai vendéglőjéből »kiállamosították.«”²⁴

„A *Hordó* italmérésben, csapszékben, talponállóban, korcsmában, csehóban, krimóban stb. (mint minden jó dolognak, ennek is sok neve van (...)), ott a csemege és a zöltséges között, 1956 októberében nagyapám vezényletével először ávózt mentettek a lincselés elől – a nagy udvaron át el lehetett tűnni a Hévíz utca felé –, majd novemberben egy forradalmárt. Nagyapám szerint [azért tette, mert] mindkettőt magyar anya szülte. (...) *Italbolt*, *Poharazó*, *Borozó*, ezt a három nevet viselte homlokzatán a »*Czifrok Művek*«, azaz Feri bácsi kocsmája. A kirakatokban [csipke] függönyök, borospalackok és virágok. Gyuri papagáj a kalitkában a falon. Jókainál és Krúdynál lehet olvasni a csárdákban, ivókban tartott madarokról,

19 *Cobblestone streets*, az utcáról készített további fotókat ezzel a kulcsszóval látták el a digitális adatbázis készítői.

20 VALUCH 2002.

21 FROCHLICH – SARVAS 2011.

22 *Diary* #53, November, 1960 (Hungary), 24.

23 A kép azonosításának forrása a közösségi média egy olyan csoportja volt, amely privát képeket tett közzé a városról (Régi Esztergom / dunailaci /): https://www.facebook.com/224447941057529/photos/a.256113967890926/1611210212381288/?type=3&comment_id=1611307799038196 [2021.12.04.].

24 CZIFROK 2007–2008. 57.

hogy jelezték a helyiség [cigaretta-, pipa-, szivar] füsttel való telítettségi szintjét. A [Gyuri] papagáj jelzésére nagyapám bekapcsolta a »bioventilátort«, azaz kinyitotta a bejárati ajtót.»²⁵

A fenti idézetek a „hely hatalmára”,²⁶ a kulturális antropológia által jól ismert jelenségre figyelmeztetnek minket: a külső szemlélő által rögzített események, színhelyek és ezek utólagos értelmezése, illetve az ott élők emlékezete és jelentésteremtése gyakran gyökeresen eltér egymástól. Forman a kommunistáknak ellenálló Mindszenty egykori, mindennapi életterét láthatta az esztergomi utcaképből, a tanulmány írója a társadalomtörténeti vonatkozást emelte ki, míg az élete első 26 évét a városban töltő művész gyermekkorának egyik fontos momentumára emlékezett vissza Krúdy írásművészetére emlékeztető írásaiban. Ugyanannak a képnek különböző interpretációi ezek – és mind hitelesek.

5. kép – Ingázók várnak a buszra Dunaujvárosban

A szocialista iparosítás és településpolitikája egyik központi eleme volt a Sztálinvároshoz hasonló központok kialakítása és fejlesztése. Sztálinvárost 1950-ben kezdték el építeni Dunapentele mellett, a település neve egyébként 1951 és 1961 között viselte a szovjet diktátor nevét.²⁷ Ennek ellenére az 1960 végén itt készült képek címei és a felvételekhez fűzött megjegyzések folyamatosan Dunaujvárost említik, melyek biztosan utólagos betoldások, hiszen 1961 novemberében nevezték át az ekkoriban kb. 27–30 000 fős települést. A lakosság számát nehéz volt megállapítani a betelepülők magas száma miatt, hiszen a sztálinvárosi vasmű és egyéb üzemek rendkívüli munkaerő-szükségletét az ország

²⁵ CZIROK 2016. 26.

²⁶ SZIJÁRTÓ 2007.

²⁷ Valamennyi információ az alábbi, mintaszerűen megírt városmonográfiából származik: HORVÁTH 2004.

más részeiből ideérkezők mellett a környékbeli falvakból bejárók, a megyén belül ingázók biztosították.

A szocialista korszak társadalompolitikai diskurzusainak egyik fő motívuma és problémás területe volt az ingázók gyökértelensége, világnézeti fejlettségének szintje, a kétlaki életmód következtében előálló, önkizsákmányoló életmód: a kényszerkollektivizálás során a földjüket az államnak átadó, férfi, falusi népesség ugyanis átáramlott a jobb kereseti lehetőségeket biztosító iparba. A család többi része gyakran TSZ-parasztként dolgozott tovább, a háztájiba pedig a családfenntartók is besegítettek. Az átmenetiség, a falu és város közti ingázás, a duplamunka évtizedekre szóló hatással bírt, és ma is fontos faktor: 1960-ban 612 000 munkavállaló volt ingázó a KSH adatai szerint, az összes foglalkoztatott 12,5%-a, amely arány azóta is folyamatosan növekszik.²⁸ Ehhez persze a közlekedésnek is folyamatosan fejlődnie kellett. A mobilizáció, a gépkocsik elterjedése jó jelzője volt ennek: 1958-ban 7 687 gépkocsi volt magántulajdonban, 1960-ban már 18 499 (az adatokat az egész országra vetítve kell érteni),²⁹ amit a fogyasztás, a kádári konszolidáció és az életmód-politika részeként kell értelmeznünk.

A képet jobban szemügyre véve újra csak a városi–falusi öltözködés korábban már említett kettősségét láthatjuk a buszmegálló befejezetlenséget sugalló látványával a fotó centrumában. A településről ez a befejezetlenség („nőtt város”) volt az első benyomása a betelepülő munkások jelentős részének.³⁰ Lehetséges persze, hogy inkább a szocialista realista építészet és minimalizmus jellemzője volt mindez (lásd a háttérben lévő épületegyüttest), szembetűnő ugyanakkor a megálló tetejének új városhoz képest leromlott jellege. A konkrét lokáció azonosításában segíthet a kép felső síkjában látható „Élüzem” tábla, amely a vasútra vonatkozott: az 1948–1949 óta, a népgazdaságban kimagasló eredményeket elérő üzemeknek adományozott cím nemcsak szimbolikus volt, hiszen az érte járó pénzjutalmat felosztották a dolgozók között.³¹ Sztálinvárosban több élüzem is volt, a buszok leggyakrabban a Dunai Vasmű előtt álltak meg, ez a fénykép azonban nem ott készült (a buszmegállón kívül egy lakóház látható csak, a *Fortepan* adatbázis találatával összevetve ugyanerre a következtetésre jutunk), így további vizsgálat tárgya lehet a hely azonosítása (esetleg a Google Street View segítségével).

Forman egyébként egyedül itt szembesült azzal, hogy munkájában korlátozzák (legalábbis itt írt róla): amikor egy építkezést akart fényképezni, hozzálépett egy mérnök, magyarul közölve vele, hogy tilos a felvétel készítése (feltételezhetően tolmáccsal közlekedett a fotós, de nincsenek erre utaló jelzések). Mikor Forman elmondta, hogy ő amerikai, a mérnök leesett állal hátralépett, majd szó nélkül megengedte, hogy felemelje a kamerát és elkészítse a felvételt. Az incidens egyrészt jelezte a nyugati turisták ekkor még rendkívül ritka jellegét, másrészt a társadalom feletti hatalmi kontroll korlátozottságát, a személyes érintkezésekben, szituációkban rejlő lehetőségeket.

²⁸ KOVÁCS – EGEDY – SZABÓ 2015. 238.

²⁹ PÉTERI 2009. 3.

³⁰ HORVÁTH 2004. 158–207.

³¹ SZARVAS 1981. 16.

Szurkolók

6. kép – Csapatnyi lármás szurkoló

A hatodik képen látható szurkolók jellemzésére hanghatásokat kifejező szavakat használt Forman: zajos, lármás (*rowdy, rooters*). Az eddig ismertett fotók közül ez tűnik a leginkább beállítottnak a kompozíciót tekintve – igaz, az is lehetséges, hogy a lencsébe nézők csak észrevették, hogy fotózzák őket, hiszen a takarásban lévő alakok, arcok miatt nem tűnik tudatosnak a beállítás. Az éljenző csoportból kiemelkedik az egyenesen a kamera lencséjébe tekintő, középpontban álló, fiatal lány és az őt ellenpontozó, szintén a befogóra néző fiú – a többiek mind máshová (a pálya, csapat felé?) koncentrálnak. Meccs előtt lehetünk, hiszen még nem a nézőtéren vannak a drukkerek, akik a sapkájuk színei (piros–fekete–piros) alapján a Dorogi Bányász SC futballcsapatát erősítették. A noteszben semmit sem találunk a sporteseményről, de több minden is valószínűsíti a helyszín és a meccs előtti szituáció feltételezését. Dorog közel van Esztergomhoz, a háttérben jellegzetes bányászlakásokat magába foglaló épület látható (Komlón, Tatabányán és más bányászvárosokban is hasonló az utcakép), 1960. december 4-én a Dorogi Bányásznak otthoni NB1-es mérkőzése volt a Vasassal (2:1-re kikapott egyébként a helyi csapat),³² ez pedig egybeesik a notesz bejegyzéseivel, hiszen az amerikai fényképész itt léte utolsó napjain volt Esztergomban.

Az ötvenes–hatvanas években a középiskolások is egyensapkát hordtak, ez pedig a közmúlt történetének kevésbé kutatott képi jegye: az egyenöltözet, jelvények sokkal elterjedtebbek voltak, mint manapság, ami az uniformizálást, a közösséghez tartozást erősített.

³² <https://www.magyarfutball.hu/hu/merkozes/31166> [2021.12.04.].

te, egyben könnyen identifikálhatóvá tette a személyt a külseje alapján.³³ A másik fontos, említésre méltó, identitásképző tényező a hatodik kép kapcsán a futball és a sport szerepe az államszocializmus időszakában, ami a mozgósítás funkcióját éppúgy betölthette, mint ahogyan a legitimáció célját is szolgálhatta (a sportsikerek a rendszer felsőbbrendűségét is bizonyíthatták), vagy az indulatok levezetésének szintén jó terepe lehetett, ahol újra és újra kielégítésre került a „Cirkuszt és kenyeret!” régi követelése. A pályán és a pálya mellett mindenki egyenlő, az egy csapatba tartozókat az azonos színek, rigmusok és célok kötik össze, ez a fajta csoportképzés pedig ideális a totalitáriánus, autoritáriánus rendszerek számára, nem véletlen, hogy a hatalom számára rendkívül fontos volt a sport, ezen belül a foci kontrollálása.³⁴ Az iparhoz, bányászathoz kötődő csapatok pedig kiemelt elbánásban részesültek a Rákosi- és Kádár-korszakban egyaránt. A Dorogi Bányász egyébként az ötvenes–hatvanas években élte fénykorát, az Aranycsapatból Grosics és Buzánszky is Dorogon kezdte a pályáját.³⁵

Harrison Forman fényképeivel jól megragadta a konszolidálódó kádári rendszer lényegi jellemzőit: a kollektivizálás utolsó szakaszát éppúgy, mint régi és új átmenetiségét, a fogyasztás egyre fontosabbá válását, a mindennapi ingázás jelenségét vagy a sport jelentőségét az országban. A fotók ugyanakkor jelzik Forman hangsúlyos érdeklődését a művészet, kultúra, színház irányába, ami szintén fontos adalékokkal szolgálhat a korszak jobb megértéséhez.

Befejezés

Sok mindent nem tudunk még a háttérről: hogyan és miért engedélyezték Forman beutazását az országba, közlekedését a blokkországok között; milyen szándékokkal tevékenykedett; hol és kik használták fel a képeit; milyen minőségben fogadták őt; hogyan és kik szervezték programjait, stb. A rendelkezésre álló anyagból is nagyon sokat megtudhatunk azonban: az anyag alapján körvonalazható, amerikai nézőpont mindenképpen fontos eredménye az elemzésnek, amely hasznos tanulságokkal szolgálhat a szocialista korszak hétköznapijainak történetét, mentalitását, társadalomtörténetét vizsgáló kutatásoknak.

Az előző képelemzések csak kiragadott példák voltak, az online fotógyűjtemény számos lehetőséget kínál még a további kutatásokra: a digitalizálás felgyorsulása forradalmi következményekkel jár a tudományos célú felhasználás, hozzáférés, részvétel terén,³⁶ amit a pandémiás helyzet csak még jobban felerősített.³⁷ A vizuális társadalomtudományok körében született újabb tanulmányok kiemelik a diszciplináris közösségen kívüli résztvevők participációját az elemzés munkájában.³⁸ Ez jelen esetben a képek háttérül szolgáló helytörténeti, lokális, emlékezeti információk jobb felhasználását jelenthetné, amely korábbi kutatási tapasztalataim alapján nagyon értékes hozzájárulással szolgál a végeredményhez.

³³ SYMES – SYNOTT 1995.

³⁴ TAKÁCS 2019.

³⁵ KISS 2008. 69–70.

³⁶ JEURGENS 2013.

³⁷ FLYNN 2020.

³⁸ Például: PRINS 2012.

KÉPJEGYZÉK

1. kép Fénykép és leírás a Harrison Forman Collection gyűjteményében. (<https://collections.lib.uwm.edu/digital/collection/catw/id/1339/rec/65>) [2022.01.20.]
2. kép A Magyarországról szóló notesz első oldala. (<https://collections.lib.uwm.edu/digital/collection/forman/id/39/rec/1>) [2022.01.20.]
3. kép A káposzta betakarítása. (<https://collections.lib.uwm.edu/digital/collection/agseurope/id/8665/rec/7>) [2022.01.20.]
4. kép Esztergomi utcakép. (<https://collections.lib.uwm.edu/digital/collection/agseurope/id/8230/rec/41>) [2022.01.20.]
5. kép Ingázók várakoznak a buszra Dunaújvárosban. (<https://collections.lib.uwm.edu/digital/collection/agseurope/id/8543/rec/10>) [2022.01.20.]
6. kép Csapatnyi lármás szurkoló. (<https://collections.lib.uwm.edu/digital/collection/agseurope/id/8582/rec/1>) [2022.01.20.]

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

- Diary #53,
November, 1960
(Hungary) Harrison Forman papers, 1931–1974, Diaries (<https://collections.lib.uwm.edu/digital/collection/forman/id/39/rec/1>) [2020.07.20.]
- Harrison Forman papers, 1931–1974* Overview of the Collection. Finding aid prepared by Francis Keating. (<http://archiveswest.orbiscascade.org/ark:/80444/xv36544/pdf>) [2020.07.20.]
- NARA (National Archives and Records Administration) 864.20. Internal Economic, Industrial and Social Affairs, Hungary, Agriculture. 1945–1963. Gale Archives Unbound, MS Hungary: Records of the U.S. Department of State.³⁹
864.20.

SAJTÓFORRÁSOK

Szolnok Megyei Néplap, 1958

IRODALOM

- BORHI 2009 BORHI László: *Magyar–amerikai kapcsolatok, 1945–1989. Források*. Budapest, 2009.

³⁹ 2018 szeptemberében néhány napos hozzáférésem volt a Gale Company által digitalizált, levéltári anyagokhoz (*Archives Unbound*), ekkor töltöttem le ezeket a dokumentumokat, a linkek ehhez ma már nem élnek.

- BURKE 2001 BURKE, Peter: *Eyewitnessing. The Uses of Images as Historical Evidence*. London, 2001.
- CZIROK 2007–2008 CZIROK Ferenc: Kirándulás irodalmi könyhákba. *Polisz* 110. (2007–2008):1. 53–57.
- CZIROK 2016 CZIROK Ferenc: Szerelmes esztergomi séták. *Esztergom és vidéke* 4. (2016):3. 25–27.
- DUSSEL 2013 DUSSEL, Inés: The Visual Turn in the History of Education: Four Comments for a Historiographical Discussion. In: *Rethinking the History of Education: Transnational Perspectives on Its Questions, Methods, and Knowledge*. Ed. Thomas S. POPKEWITZ. New York – Basingstoke, 2013. 29–49.
- FLYNN 2020 FLYNN, Paul: Towards a pedagogy of archival engagement. *Archives and Records* 41. (2020):2. 105–108.
- FROHLICH – SARVAS 2011 FROHLICH, David M. – SARVAS, Risto: *From Snapshots to Social Media – The Changing Picture of Domestic Photography*. London, 2011.
- HORVÁTH 2004 HORVÁTH Sándor: *A kapu és a határ: mindennapi Sztálinváros*. Budapest, 2004.
- JEURGENS 2013 JEURGENS, Charles: The Scent of Digital Archive. Dilemmas with Archive Digitisation. *Low Countries Historical Review* 128. (2013):4. 30–54.
- KISS 2008 KISS Ferenc: *Az Aranycsapat a politika és a politikai sajtó tükrében*. Szakdolgozat. Debrecen, 2008. (<https://dea.lib.unideb.hu/dea/bitstream/handle/2437/85341/Szakdolgozat%20-Aranycsapat.pdf;sequence=1>) [2021.01.02.]
- KOVÁCS – EGEDY – SZABÓ 2015 KOVÁCS Zoltán – EGEDY Tamás – SZABÓ Balázs: Az ingázás területi jellemzőinek változása Magyarországon a rendszerváltozás után. *Területi Statisztika* 55. (2015):3. 233–253.
- MATUSIAK 2016 MATUSIAK, Krystyna K.: Digitization and the Changing Roles of Libraries in Support of Humanities Research: The Case of the Harrison Forman Collection. *Przegląd Biblioteczny/Library Review* 84. (2016):2. 196–212.
- NAGY 2020 NAGY András: *Halálos együttérzés. A „magyar ügy” és az ENSZ, 1956–1963*. Budapest–Kőszeg, 2020.
- PALÁDI 2001 *Magyar néprajz. II. Gazdálkodás*. Főszerk. PALÁDI KOVÁCS Attila. Budapest, 2001.
- PÉTERI 2009 PÉTERI, György: Streetcars of desire: cars and automobilism in communist Hungary (1958–70). *Social History* 34. (2009):1. 1–28.

- PRINS 2012 PRINS, Esther: Participatory Photography: A Tool for Empowerment or Surveillance? In: *SAGE Visual Methods*. Ed. HUGHES, Jason. London, 2012. 221–238.
- SOMOGYVÁRI 2014 SOMOGYVÁRI Lajos: A gyermekfényképezés Reismann Marian munkásságában. In: *Ünnepi tanulmányok a 60 éves Pukánszky Béla tiszteletére*. Szerk. FIZEL Natasa – NÓBIK Attila. Szeged, 2014. 49–66.
- SYMES – SYNOTT 1995 SYMES, Colin – SYNOTT, John: The Genealogy of the School: An Iconography of Badges and Mottoes. *British Journal of Sociology of Education* 16. (1995):2. 139–152.
- SZARVAS 1981 SZARVAS László: Az MSZMP az üzemi demokrácia kibontakoztatásáért (1956–1968). *Egyetemi Szemle* 3. (1981):2. 9–19.
- SZIJÁRTÓ 2007 SZIJÁRTÓ Zsolt: *A hely hatalma: lokális szcénák – globális folyamatok*. Budapest, 2007.
- TAKÁCS 2019 TAKÁCS Tibor: *Büntetőterület. Futball és hatalom a szocialista korszakban*. Budapest, 2019.
- VALUCH 2002 VALUCH Tibor: A lódentől a miniszoknyáig. Az öltözködés és a divat Magyarországon az ötvenes, hatvanas években. In: *Magyarország a jelenkorban. 1956-os Intézeti Évkönyv IX*. Szerk. RAINER M. János – STANDEISKY Éva. Budapest, 2002. 52–75.
- VALUCH 2013 VALUCH Tibor: *Magyar hétköznapok. Fejezetek a mindennapi élet történetéből a második világháborútól az ezredfordulóig*. Budapest, 2013.

**An American Photographer in Hungary
The Visit of Harrison Forman in 1960**

by Lajos Somogyvári

(Summary)

More and more databases become available online, both verbal and visual sources (during the pandemic this tendency has been strengthening) – this gives emerging possibilities to the research, with different perspectives to the field of the contemporary history. In my study I use the visual corpus of the famous American photographer, traveller and journalist, Harrison Forman, when he visited Hungary in 1960, showing the socio-historical relevance of such analysis. The collection is accessible via the homepage of the University of Wisconsin-Milwaukee Libraries, including pictures and the scrapbook, travelling diary of Forman, the latter contains his impressions, which is a good additional source to the interpretation. The colour pictures are rare in these years, an important introduction to everyday's history, related to the topics of collectivisation, industrialisation, consuming and culture, express the transition between old and modern world.